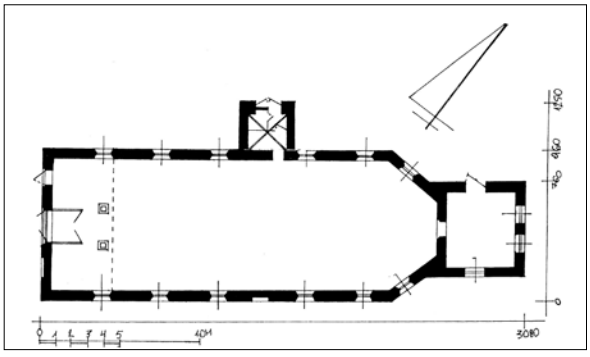

Żaneta Wlizło

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA POD WEZWANIEM ŚWIĘTEJ TRÓJCY W BRANIEWIE

Dawny kościół nowomiejski pod wezwaniem Świętej Trójcy w Braniewie, obecnie cerkiew greckokatolicka, to jeden z najstarszych istniejących jeszcze braniewskich zabytków historii sztuki sięgających średniowiecza. Bez większego uszczerbku przetrwał drugą wojnę światową, tracąc jedynie dziesięć procent tkanki zabytkowej. Mimo to zdaje się być niewidoczny w obecnym pejzażu miasta. Spośród wszelkich publikacji dotyczących historii miasta i regionu stanowi temat marginalny, zaledwie wspominany kilkoma zdaniami. Poniższy tekst stara się tę lukę uzupełnić[1].

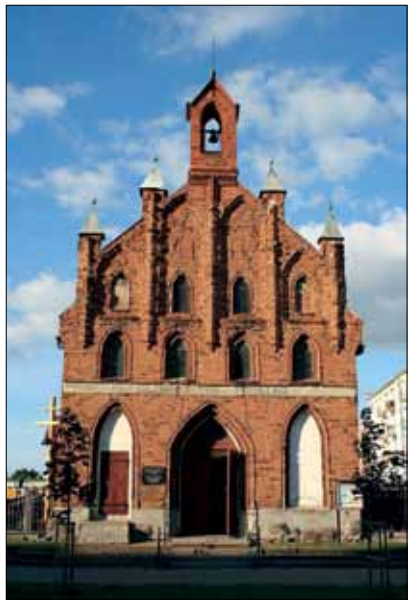
Kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy znajduje się przy dzisiejszej ulicy Kościuszki 11 (dawniej Marktstraße potem Hindenburgstraße), od strony północnej. Jest to teren dawnego Nowego Miasta Braniewa. Bryła świątyni jest salowa, orientowana (z lekkim odchyleniem) oraz późnogotycka w formie.

1. Braniewo, kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy, rzut. Rysunek inwentaryzacyjny, za: Mirosław Jonakowski, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa Kościoła Parafialnego pod wezwaniem Świętej Trójcy w Braniewie, Olsztyn 1997.

1 Artykuł powstał na podstawie pracy licencjackiej o tym samym tytule, napisanej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego w 2017 r. pod kierunkiem dra hab. Mirosława Kruka, prof. UG.

Założono ją na planie wydłużonego prostokąta, o sześcioprzęsłowym korpusie. Wschodnia część jest zakończona trójbocznie. Przylega do niej kwadratowa, niższa, barokowa zakrystia. Do czwartej osi północnej elewacji dołączono kwadratową kruchtę. Budynek postawiono na fundamentach z kamienia polnego o zaprawie wapiennej i otynkowanym cokole. Jest murowany z cegły[2], z gotyckim, tak zwanym polskim, układem wątku. Nawę oraz kruchtę przykrywa dwuspadowy dach z podwójnej karpiówki, zakrystię natomiast trójspadowy dach mansardowy.

2. Braniewo, kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy fasada zachodnia, stan z 2013 roku. Fot. Łukasz Niemiec, według https://commons.wikimedia.org/ [odczyt 30 października 2020].

Najbardziej ozdobną częścią świątyni jest fasada zachodnia. Składa się dwóch kondygnacji: trójosiowego parteru oraz pięcioosiowego szczytu sterczynowego. W dolnej kondygnacji znajdują się trzy portale. Główną oś wyznacza rozglifiony (trzema uskokami), ostrołukowy (choć może bardziej o łuku złamanym) portal z walcowatymi kształtkami w archiwolcie. Wewnątrz mieszczą się dwuskrzydłowe, drewniane drzwi z okuciami[3]. Portal jest flankowany przez dwie analogiczne blendy. Zakończone są łukiem ostrym, tynkowane oraz glifowane dwoma uskokami z jednakowymi, walcowatymi kształtkami. Blenda północna została przepruta prostokątnymi, drewnianymi drzwiami, sięgającymi 2/3 wysokości wnęki. Do drzwi prowadzą murowane, betonowe schodki. Dolną strefę od szczytowej oddziela płycinowy fryz z inskrypcją *GLORIA TIBI TRINITAS*. Nad nim umieszczono rząd czterech niewielkich, walcowato glifowanych (dwoma uskokami) ostrołukowych okien. Łączą one dolną część elewacji ze szczytem, sytuując się na granicy jego pola. Powyżej znajduje się uskok muru, tworzący podstawę trójkąta partii szczytowej. Szczyt sterczynowy osadzono w trójkątnym polu. Dzielą je lizeny oraz wypełniają blendy na całej wysokości. Lizeny, wsparte na konsolkach, opracowano trójbocznie oraz zwieńczono daszkiem (przypominają wieżyczki). Nasadzono je na wystające spoza konturu czteroboczne sterczyny zwieńczone namiotowymi daszkami z kulami w zakończeniu. Cztery blendy, o równej szerokości, są zakończone łukiem ostrym. W dolnej strefie szczytu znajduje się rząd analogicznych, niewielkich okien (dwa skrajne zostały zamurowane). Całość wieńczy neogotycka sygnaturka w formie aediculi

2 Cegła, tzw. palcówka o wymiarach: 29x15x9 cm; zob.: J. Bogdan, *Opis techniczny do ekspertyzy budynku kościoła św. Trójcy w Braniewie*, Braniewo 1992.

3 Pochodzące z początku XVIII w.; zob.: M. Arszyński, M. Kutzner, *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Braniewo, Frombork, Orneta i okolice*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1980, s. 19.

z dzwonem z 1897 roku, na której, jeszcze do niedawna, mieściła się metalowa chorągiewka wietrzna z datą: 1686[4].

3. Braniewo, kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy, elewacja wschodnia, stan z 2016 roku. Fot. Paweł Wlizło.

4. Braniewo, kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy, elewacja północna, stan z 2016 roku. Fot. Paweł Wlizło.

5. Braniewo, kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy, elewacja południowa, stan z 2016 roku. Fot. Paweł Wlizło.

Wschodnia elewacja jest dwuosiowa. Na ścięciach ścian nawy znajdują się dwa ostrołukowe okna ujęte w wałkowate kształtki. Przylegająca od wschodu tynkowana zakrystia ma dwa okna zakończone łukiem odcinkowym. Boczne elewacje (północna i południowa) są sześcioosiowe. Zostały przeprute rzędem pięciu analogicznych ostrołukowych okien, z tynkowanymi glifami, które ujęto drobnym profilem wałkowym. Lico ścian wieńczy wypukły gzyms, na który składają się cztery rzędy profilowanych cegieł, ułożonych według zasady: walcowata, dwie ćwierćkoliste, walcowata. Fragment gzymsu od trzeciego okna południowej fasady stanowią trzy rzędy profili ceglanych ułożone: poziomo,

4 Tamże.

pionowo, poziomo. Po obu stronach, pomiędzy czwartym a piątym oknem, znajdują się tynkowane, prostokątne wnęki o profilowanych krawędziach. Natomiast na południowej elewacji, pomiędzy trzecim a czwartym oknem dołączono przyporę oraz drzwi zakończone półkoliście, prawdopodobnie później zamurowane[5].

Uwagi wstępne

Spory na temat tego, kiedy powstał kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy w obecnym kształcie oraz jego szczyt, dotyczą nie kilku czy kilkudziesięciu lat, ale stuleci. Badacze nie przedstawili jednoznacznego stanowiska odnoszącego się do daty powstania bryły budynku, która na pierwszy rzut oka wykazuje w całości formę gotycką. Po dłuższym oglądzie widać jednak różnice w poszczególnych jego częściach, szczególnie w gzymsie, mogące sugerować różne fazy powstania. W licznych pracach na temat Braniewa lub zabytków Warmii czy dawnych Prus Wschodnich spotykamy się z zagadnieniem architektury dawnego kościoła nowomiejskiego. Są to jednak tylko zdawkowe informacje pojawiające się przy omawianiu szerszych zagadnień. Na dostępne materiały źródłowe składają się przede wszystkim wizytacje biskupie znajdujące się w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, na stan badań – opracowania historyków z XIX i XX wieku oraz współczesne publikacje. Literatura jest bardzo bogata, ale i skomplikowana. Relacje badaczy często są niekompletne i sprzeczne. Nawet same wizytacje biskupie, których ustalenia nie łączą się ze sobą, należy traktować z rezerwą[6]. Spotykamy również dwa określenia: kaplica i kościół nowomiejski. W opracowaniach obie nazwy pojawiają się zamiennie, bez rozdzielenia czasu, kiedy świątynia pełniła funkcję kaplicy, a kiedy kościoła.

Okoliczności założenia świątyni w pierwsej połowie XV wieku i jej uposażenie

Nowe Miasto od początku było zależne od parafii staromiejskiej. Według aktu lokacyjnego zobowiązało się wypłacać jedną markę tzw. *Messgetreide* proboszczowi staromiejskiemu, dołączyło więc do parafii kościoła pod wezwaniem Świętej Katarzyny na Starym Mieście. Księża staromiejscy starali się utrzymać taką sytuację jak najdłużej, obawiając się uszczuplenia swojego dochodu[7]. Pierwsza uchwytna wzmianka o początkach kościoła pojawia się w opisie die-

5 Ekspertyza dotycząca polichromii ścian w kościele św. Trójcy podaje, że drzwi zamurowano podczas gruntownego remontu kościoła w latach 1681–1686, aby wzmocnić konstrukcję ściany z powodu powstających tam pęknięć; zob.: A. Marszałkowska, Wyniki ekspertyzy dotyczącej polichromii ścian w kościele św. Trójcy w Braniewie, Olsztyn 1993, mpis, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie Delegatury w Elblągu.

6 Narracje z akt wizytacji dziekańskiej Archiprezbiteriatu Braniewo, które dzieli ok 12 lat, podają sprzeczne ze sobą informacje. Dokument z 1700 r. informuje, że świątynia została na nowo, *ex fundamentis*, od fundamentów zbudowana w 1681 r., natomiast w 1712 r. stwierdzono, że w tym czasie obiekt został jedynie powiększony *ampliata*. Co więcej, innym kolorem pióra poprawiono datę powiększenia świątyni z 1681 na 1581 r.

7 P. Gursztyn, *Braniewska fara świętej Katarzyny*, (b.d) [online], http://bazylikabraniewo.pl/images/pdf/Fara1.pdf, s. 4–5 [data dostępu: 23 lutego 2017].

cezji warmińskiej, opublikowanej w trzecim tomie serii „Monumenta Historiae Warmiensis". Dotyczy ona zgody na fundację kaplicy, udzielonej przez biskupa warmińskiego Franciszka Kuhschmalza 31 maja 1437 roku[8]. Data rozpoczęcia budowy pierwszej kaplicy jest bezsporna[9].

Na podstawie wizytacji biskupiej z lat 1565–1572 dowiadujemy się, że kaplica miała swoje uposażenie, na które składało się *18 agri* (18 zagonów roli[10]), prawdopodobnie ich wydzierżawienie stanowiło przychód w wysokości trzech grzywien. Ponadto magistrat Braniewa pobierał dziesięcinę na rzecz kaplicy, która wraz z dochodem z gruntu stanowiła pięć grzywien i była wypłacana kolejnym proboszczom staromiejskim[11]. Msze odbywały się nieregularnie, w dni powszednie. Nie wolno było odprawiać tam nabożeństw w niedziele i święta, aby nie sprawiać konkurencji kościołowi parafialnemu[12]. Wierni byli zobowiązani do uczestnictwa w liturgii w kościele staromiejskim. Tam odbywały się chrzty, śluby i pogrzeby. W kaplicy można było się natomiast wyspowiadać[13].

Połowa XV wieku. Kres pierwszej kaplicy?

Początkowo niewielka kaplica była niszczona przez wojny, stanowiąc łatwy łup w otoczonym tylko palisadą Nowym Mieście[14]. Kolejną datą pojawiającą się w opracowaniach jest rok 1455[15], w którym podczas wojny trzynastoletniej kaplica uległa zniszczeniu. Nie wiadomo w jakim stopniu. Wizytacje biskupie nie podają informacji dotyczącej tak wczesnych dziejów świątyni. Część późniejszych autorów zakładała całkowite zniszczenie – zrównanie z ziemią[16], część przypuszczała *widoczne lub częściowe* uszkodzenie[17]. Natomiast kilka opracowań bezpiecznie używa stwierdzenia „zniszczenie", w ogóle nie podając jego skali[18].

8 J. M. Saage, C. P. Woelky (hrsg.), *Sedes archipresbyterales diocesis Warmiensis*, [w:] *Scriptores Rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands,* Bd. I, hrsg v. J. M. Saage, C. P. Woelky (Monumenta Historiae Warmiensis Bd. III, Abt. II), Braunsberg: Historischer Verein für Ermland 1866, s. 410.

9 Powołują się na nią także kolejno badacze XIX i XX w.: A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, Königsberg 1894, s. 60; F. Buchholtz, *Braunsberg im Wandel der Jahrhunderte*, Braunsberg: [Ostpr.]: Ermländ. Zeitungs- u. Verlagsdruckerei, 1934, s. nlb.; G. Dehio, E. Gall, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*, München, Berlin 1952, s. 174–175.

10 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), AB, Wizytacje Biskupie (1565–72), sygn. B3.; Buchholtz podawał 12 morgów uposażenia kaplicy; zob.: F. Buchholtz, m. cyt.

11 AAWO, AB, Wizytacje Biskupie (1565-1572), sygn. B3.

12 S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1995, s. 237.

13 P. Gursztyn, dz. cyt., s. 4–5.

14 S. Achremczyk, A. Szorc, m. cyt.

15 F. Buchholtz, dz. cyt., s. nlb.; G. Dehio, *Handbuch der Kunstdenkmäler West- und Ostpreussen*, München, Berlin, 1993, s. 68.

16 J. M. Saage, C. P. Woelky, m. cyt.; A. Boetticher, dz. cyt., s. 60; Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg: Michael Imhof Verlag; Olsztyn: Artes, 2007, s. 380.

17 G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 174–175.; M. Arszyński, M. Kutzner, dz. cyt., s. 18–20; G. Dehio, m. cyt.

18 F. Buchholtz, m. cyt.; P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008, s. 321–322.

Koniec XV wieku. Nowa fundacja?

23 grudnia 1498 roku zmarł kanonik warmiński Tomasz Werner, który przed śmiercią zapisał pięć grzywien legatu na msze za zmarłych w kaplicy Świętej Trójcy[19]. Co ciekawe, Georg Dehio i Ernst Gall zakładali, że około 1500 roku dzięki owemu funduszowi nastąpiło powiększenie świątyni w kierunku zachodnim, z wykorzystaniem części pierwszej XV-wiecznej kaplicy[20]. Marian Arszyński i Marian Kutzner przypuszczali, że obecny kościół powstał na początku XVI wieku właśnie dzięki sumie zapisanej w testamencie Tomasza Wernera[21]. Christofer Herrmann zdawał się zgadzać z ustaleniami Arszyńskiego i Kutznera, twierdząc, że zachodnia fasada powstała na początku XVI wieku[22]. Piotr Oliński z kolei, powołując się na Dehio, z jednej strony napisał o możliwości rozbudowy wschodniej części kościoła, do której mógł przyczynić się legat Wernera, z drugiej zwrócił uwagę, że pięć grzywien nie byłoby wystarczającą sumą na taką akcję budowlaną[23].

Konsekracja w 1584 roku. Nowa kaplica? Z kamienia czy w konstrukcji ryglowej?

Źródła nie podają, co się działo z kaplicą przez prawie cały kolejny wiek. Pierwszym uchwytnym tekstem archiwalnym jest spis świątyń warmińskich, pochodzący z lat 1565–1572. Figuruje w nim *Capella S. Trinitatis in nova Civitate*. Dowiadujemy się, że dokument fundacyjny nie istnieje (prawdopodobnie zaginął)[24]. W opisie diecezji warmińskiej z lat 1583–1617 podano rok 1584 jako datę konsekracji kaplicy odrestaurowanej przez parafian[25]. Wykaz kościołów poświęconych przez Kromera potwierdza tę datę jako rok poświęcenia kaplicy ku czci Trójcy Świętej w Nowym Mieście Braniewie[26]. Kolejna relacja pochodzi z wizytacji biskupiej z końca XVI wieku, rozpoczyna ją stwierdzenie: *Ante annos non multos noster Sac Capella ex fundamento tota lapidea erecta*, kaplica przed kilkoma laty wzniesiona od fundamentów w całości, z kamienia (?)[27]. Świątynia mogła być wówczas również zbudowana z drewna ze wstawkami z muru, o takiej możliwości dowiadujemy się z wizytacji biskupiej z około 1700 roku[28].

19 *Item pro capella S. Trinitatis in nova civitate Brunsberg lego 5 marc. lev. Sie quod vitrici illius ecclesiae disponere debent cum capellano eorum aut alio presbytero infra unum mensem post datas pecunias 5 missas defunctorum pro salute testatoris et suorum etc.; zob. F. Hipler, Meister Thomas Werner, Domcustos von Ermland und Professor der Theologie in Leipzig*, Pastoralblatt für die Diözese Ermland, Bd. 17, 1885, nr 5, s. 55.
20 G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 174–175; G. Dehio, m. cyt.
21 M. Arszyński, M. Kutzner, m. cyt.
22 Ch. Herrmann, m. cyt.
23 P. Oliński, m. cyt.
24 AAWO, AB, Wizytacje Biskupie (1565–1572), sygn. B3. Za pomoc w tłumaczeniu tekstów wizytacji dziękuję dr. hab. Mirosławowi Krukowi oraz dr. hab. Marianowi Wolskiemu.
25 AAWO, AB, Wizytacje Biskupie (1583–1617), sygn. B1a.
26 AAWO, AB, Wykaz kościołów poświęconych przez Kromera, sygn. A88.
27 Zastanawiające jest stwierdzenie istnienia kamiennej świątyni miejskiej w XVI w. na Warmii; zob.: AAWO, AB, Wizytacje Biskupie (1597), sygn. B4.28 AA
28 AAWO, arch. parafii w Braniewie, akta wizytacji dziekańskiej Archiprezbiteriatu Braniewo (1700 oraz 1712), sygn. Braniewo 3; G. Dehio, E. Gall, m. cyt., G. Dehio, m. cyt.

Można wyróżnić trzy hipotezy dotyczące skali tej akcji budowlanej. Pierwsza: Adolf Boetticher zakładał, że mimo pewnych różnic pomiędzy częściami budynku cały kościół powstał około 1583 roku. Tłumaczył, że świątynia w całości wykazuje gotycki charakter, a nawet wielkość cegły jest taka sama[29]. Druga hipoteza również przypuszcza wybudowanie kaplicy od nowa, jednak nie w obecnym kształcie, ale jedynie w części[30]. W tym czasie mogło również nastąpić tylko odnowienie lub powiększenie świątyni[31].

Rok 1681. Nowa kaplica czy odnowienie?

Kolejnym spornym wydarzeniem jest akcja budowlana z około 1681 roku. Z tego czasu zdaje się pochodzić więźba dachowa o konstrukcji stolcowej ze stolcami leżącymi, znajdująca się nad korpusem kościoła. Wtedy również dołączono sygnaturkę z cebulastym hełmem, którą znamy z najstarszego przekazu ikonograficznego, rysunku Ferdinanda von Quasta z około 1852 roku[32]. Zbliżona data, bo 1686 rok, znajdowała się niegdyś na metalowej chorągiewce wietrznej neogotyckiej sygnaturki z 1897 roku (być może była to chorągiewka z XVII-wiecznej poprzedniczki?). Pierwszym zachowanym źródłem dotyczącym daty 1681 jest wizytacja z około 1700 roku[33]. Dowiadujemy się z niej, że świątynia (w tym czasie – *oratorium*), która wcześniej ze starości popadła w ruinę[34], została na nowo od fundamentów, *ex fundamentis*, murowana z cegieł, z fasadą zachodnią oraz powiększona o drugą (wschodnią?). Wspomniano tu również, że na środku dachu znajduje się wieżyczka, w której mieści się dzwon. Kolejna narracja, pochodząca z około 1712 roku, podaje natomiast, że w tym czasie – w 1681 roku – kaplica została powiększona – *ampliata*[35]. Zapis ten musiał wzbudzić późniejsze wątpliwości, gdyż w tej wizytacji czerwonym kolorem pióra datę *1681* poprawiono na *1581*. Z kolei Martin Joseph Saage i Carl Peter Woelky, na łamach „Monumenta Historiae Warmiensis" przekazują: *seit 1678 erbaute man das jetzige Gebäude*[36].

29 A. Boetticher, m. cyt.

30 W narracji F. Buchholtza dowiadujemy się, że po zniszczeniach w trakcie wojny trzynastoletniej mała kaplica została odbudowana dopiero w 1584 r. Autor nie doprecyzowuje jednak, w jakim kształcie; zob.: F. Buchholtz, m. cyt.

31 M. Arszyński, M. Kutzner, m. cyt.; Ch. Herrmann, m. cyt.

32 Za wstępne rozpoznanie dziękuję Panu Leszkowi Wawrykiewiczowi, który zauważył również ślad w więźbie po sygnaturce znanej z rysunku F. von Quasta, umieszczonego w jego pracy inwentaryzatorskiej *Denkmale der Baukunst im Ermland*, Berlin 1851 (Ch. Herrmann, m. cyt.).

33 AAWO, arch. parafii w Braniewie, Akta wizytacji dziekańskiej Archiprezbiteriatu Braniewo (1700), sygn. Braniewo 3.

34 Niegdyś miała być zbudowana z drewna ze wstawkami z muru (tamże), co można interpretować jako zapis dotyczący konstrukcji ryglowej.

35 AAWO, archiwum parafii w Braniewie, Akta wizytacji dziekańskiej Archiprezbiteriatu Braniewo (1712), sygn. Braniewo 3.

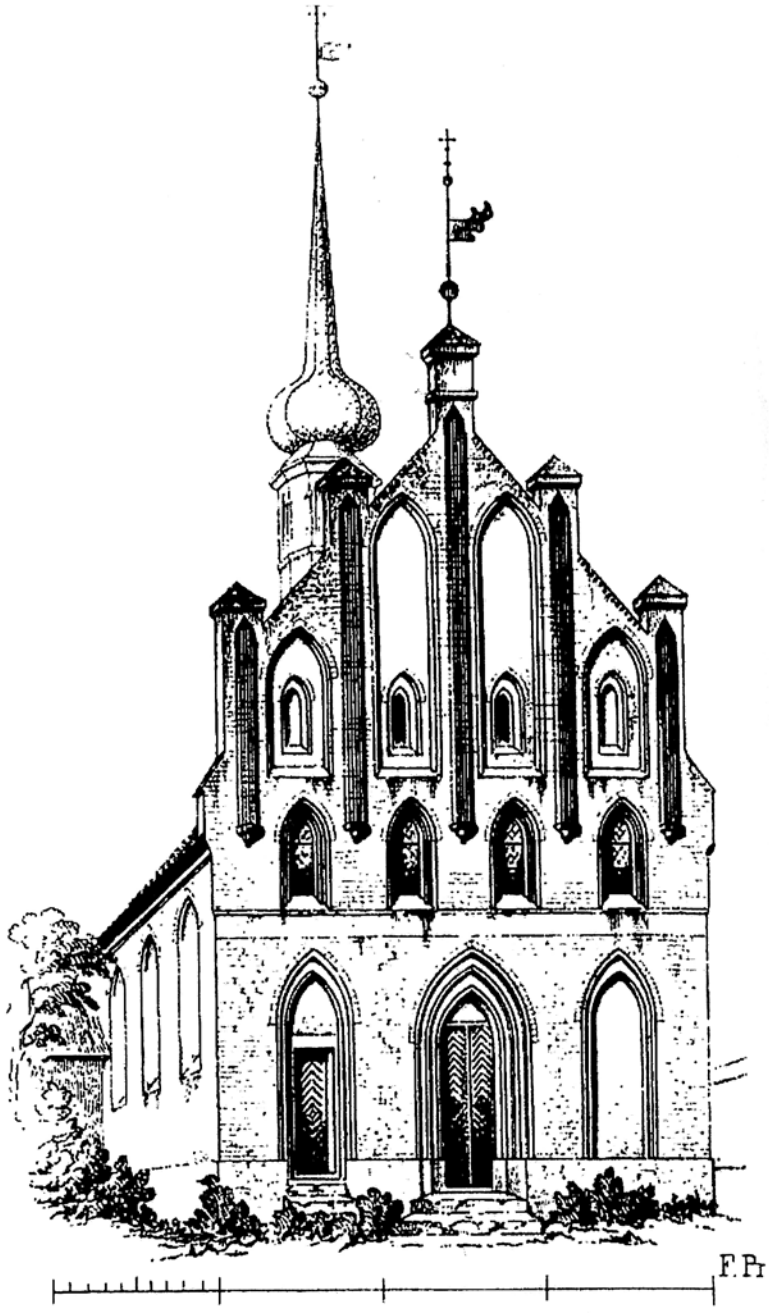
36 J. M. Saage, C. P. Woelky, m. cyt.

W tym czasie mogło więc dojść do zbudowania na nowo całego obiektu[37] lub powiększenia[38] i powstania *jetztige Gebaute*[39]. To ostatnie nieprecyzyjne stwierdzenie wcale nie musi oznaczać wybudowania kościoła od nowa, ale brak istotnych późniejszych zmian w bryle budynku. Ekspertyza z Urzędu Konserwatora Zabytków Prus Wschodnich[40] proponowała jeszcze inną opcję – jedynie remontu kościoła (za którym opowiadał się również Adolf Boetticher, podając, że w tym czasie budynek musiał grozić zawaleniem[41]). Franz Buchholtz, optując za powiększeniem, zaproponował możliwość powstania wówczas wschodniego szczytu[42], a Dehio i Gall – zachodniej części[43]. Dehio i Gall wprawdzie podali 1681 rok jako datę odnowienia i powiększenia świątyni, rozróżnili jednak dwie fazy jej budowy w sposób, z którego trudno wnioskować o zakresie rozbudowy nowożytnej. Zakładali bowiem, że zachodni fragment wraz z fasadą pochodzą z 1437 roku, natomiast od widocznego szwu pomiędzy trzecim a czwartym oknem ciągnie się część dobudowana około roku 1500[44]. Zakrystię oraz kruchtę bezspornie przypisano do tej akcji budowlanej z około 1681 roku[45].

Od kaplicy do kościoła

W 1702 roku świątynia zostaje ponownie poświęcona przez biskupa Załuskiego[46]. Wspominana poprzednio wizytacja z około 1700 roku dotyczy jeszcze *oratorium* (kaplicy), za to w wizytacji z około 1712 użyto już określenia *Ecclesia* (kościół). Sygnaturkę wieńczącą szczyt kościoła dołączono w miejsce odłamanej wieżyczki w 1860[47] lub 1896 roku[48]. Zakończenia sterczyn na szczycie wymieniono, zapewne między 1852 a 1905 rokiem (na co wskazuje nam rysunek Quasta z 1852 roku, najstarsza fotografia kościoła z lat 1905–1915 oraz zdjęcia z okresu międzywojennego). Od 1876 roku, przez kilka lat, w czasie *Kulturkampfu* świątynia należała do starokatolików (mimo że w Braniewie odnotowano ich tylko pięćdziesięciu)[49]. Parafię zorganizowano przy niej dopiero około 1937

37 AAWO, arch. parafii w Braniewie, Akta wizytacji dziekańskiej Archiprezbiteriatu Braniewo (1700), sygn. Braniewo 3.
38 AAWO, arch. parafii w Braniewie, Akta wizytacji dziekańskiej Archiprezbiteriatu Braniewo (1712), sygn. Braniewo 3; za którym później optują również G. Dehio i E. Gall oraz M. Arszyński i M. Kutzner.
39 Może to być różnie rozumiane, jako: budowa, odbudowa, odnowienie, powiększenie; zob.: J. M. Saage, C. P. Woelky, m. cyt.
40 Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, *Bericht über den Bauzustand der Neustädtischen St. Trinitatiskirche in Braunsberg* (25.10.1933 r.), sygn. 367/217, nr mikrofilmu M 8152, [s. 27–8].
41 A. Boetticher, m. cyt.
42 F. Buchholtz, m. cyt.
43 G. Dehio, E. Gall, m. cyt.; G. Dehio, m. cyt.
44 G. Dehio, E. Gall, m. cyt.
45 M. Arszyński, M. Kutzner, m. cyt.; Ch. Herrmann, m. cyt.
46 Co ciekawe, badacze J. M. Saage oraz C. P. Woelky jako jedyni podają podwójne wezwanie poświęconej wówczas świątyni *ss. Trinitatis et sanctorum tium regum* – ciż, m. cyt.; data poświęcenia świątyni w 1702 r. pojawia się również w: A. Boetticher, m. cyt.; G. Dehio, E. Gall, m. cyt.; G. Dehio, m. cyt.
47 G. Dehio, m. cyt.
48 M. Arszyński, M. Kutzner, m. cyt.
49 Starokatolicy – katolicy odrzucający postanowienia I Soboru Watykańskiego o nieomylności i prymacie papieża (S. Achremczyk, A. Szorc, dz. cyt., s. 218).

6. Braniewo, kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy, fasada zachodnia. Ferdynand von Quast, rysunek wg tenże, „Denkmale der Baukunst im Ermland", Berlin 1861.

7. Braniewo, kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy. Fot. z lat 1905-1915. Źródło: https://www.bildarchiv-ostpreussen.de/ [odczyt 30 października 2020].

8. Braniewo, kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy, fasada, widok po 1915 roku. Fot. ze zbiorów Jacka Iwulskiego.

roku. Po drugiej wojnie światowej kościół powrócił do parafii Świętej Katarzyny, której w 1946 roku przekazano także dawny kościół ewangelicki – obecny kościół Świętego Antoniego[50].

Hipotezy badawcze

Wykrystalizowały się cztery najważniejsze hipotezy związane z czasem powstania kościoła. Pierwsza zakłada, że zachowała się część pierwszej kaplicy pochodzącej z 1437 roku (prawdopodobnie fragment przy wschodniej fasadzie, między elewacją a pierwszą parą okien)[51]. Część badaczy twierdzi jednak, że zbudowana w 1437 roku kaplica była po części drewniana i została spalona w 1455 roku w wyniku wojny trzynastoletniej[52]. Drugą stanowi propozycja Christofera Herrmanna, że konstrukcja fasady zachodniej powstała w końcu XV lub początku XVI wieku[53]. Trzecią jest hipoteza Boetticchera, że cały obiekt powstał w 1583 roku[54]. Czwarta, najmniej prawdopodobna, według być może

50 Tamże., s. 219–20, 237, 252.
51 G, Dehio, E. Gall, m. cyt.
52 O drewnie w konstrukcji muru wspominają: wizytacja biskupia z 1700 oraz z 1712 r., spalenie w trakcie wojny trzynastoletniej zakładają: C. P. Woelky, J. M. Saage, m. cyt., A. Boetticher, m. cyt., F. Buchholtz, m. cyt., S. Achremczyk, m. cyt, Ch. Herrmann.
53 Ch. Hermann, m. cyt.
54 A. Boetticher, m. cyt.

błędnie spisanej wizytacji z około 1700 roku, proponuje datować powstanie całej świątyni na XVII wiek. Należy zwrócić uwagę, że gdyby całą kaplicę wzniesiono w 1681 roku, co podaje wizytacja w 1700 roku, kolejna, która powstała 12 lat później, nie uznałaby daty powstania obiektu za nieznaną. Ponadto poczyniono ustalenia dotyczące istniejących polichromii na ścianach kościoła, które wykazały, że istnieje oryginalna XVI-wieczna warstwa tynku w części prezbiterium[55].

Analogie formalno-stylowe

Szczyt fasady kościoła w Braniewie nie znajduje ścisłego odpowiednika ani na Warmii, ani na terenie dawnych ziem zakonnych[56]. Nie da się go przyporządkować ani do typologii Ludwika Przymusińskiego[57], ani Elżbiety Pileckiej[58]. Należy jednak pamiętać, że nie wszystkie realizacje architektoniczne przetrwały do czasów nam współczesnych (szczególnie na wyniszczonej wojnami Warmii) oraz że przy przejmowaniu wzorców w większości powtarzano przede wszystkim schemat zestawienia motywów, redukując je lub poszerzając o inne[59]. Pole szczytu kościoła Świętej Trójcy jest definiowane przez ostrołukowe blendy oraz trójboczne lizeny na schodkowych konsolach, które przechodzą powyżej w sterczyny zakończone daszkami. Co ciekawe, taką samą formę otrzymały konsole lizen szczytu zachodniego gotyckiego kościoła Świętej Elżbiety w Gdańsku z pierwszej połowy XV wieku[60] oraz fasady późnogotyckiego kościoła Świętej Anny w Wilnie (przełom XV i XVI wieku[61]). Christofer Herrmann, wydając obszerną i drobiazgową pracę „Mittelalterliche Architektur im Preussenland", skatalogował, wydaje się, wszystkie średniowieczne świątynie z tych terenów[62]. Z zestawionych tam tabel i wykresów można wyczytać ogólną charakterystykę architektury ziem zakonnych: 86% stanowią budowle salowe, 92% to obiekty z blendami w szczycie, z tego 85% to blendy biegnące przez cały szczyt – *durchlaufende*[63]. Znaczna część niewielkich kościołów warmińskich również ma trójkątne szczyty dzielone blendami oraz lizenami. Szczyt od reszty fasady często oddzielał fryz płycinowy, a w dolnej strefie umieszczano trzy blendy lub okna (środkową wnękę w przypadku kościoła braniew-

55 WUOZ Elbląg, A. Marszałkowska, m. cyt.
56 To stwierdzenie padło również w: *Widoki z Warmii. Ferdynand von Quast i początki konserwatorstwa zabytków w Prusach i na Warmii*, kat. wyst., Muzeum Warmii i Mazur, 06.09–31.20.2006, oprac. Ch. Herrmann, A. Rzempołuch, Olsztyn 2006, s. 169.
57 L. Przymusiński, *Rozwój szczytów w architekturze gotyckiej 1250–1450 na ziemi chełmińskiej i Pomorzu Gdańskim*, Zeszyty Naukowe UAM. Historia Sztuki, 4 (1966), s. 44.
58 E. Pilecka, Rozwój form szczytów w gotyckiej architekturze na Warmii, praca magisterska, UMK w Toruniu, Toruń 1977, [mpis], za: M. Kutzner, dz. cyt., s. 75.
59 L. Przymusiński, m. cyt.
60 J. Szczepański, Kościół św. Elżbiety, [w:] Gedanopedia, [online] https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=KOŚCIÓŁ_ŚW._ELŻBIETY [dostęp: 19 listopada2020].
61 A. Jankeviciene, *Architektura gotycka zespołów bernardyńskich Wilna i Kowna*, [w:] *Sztuka około 1500. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk, listopad 1996*, red. T. Hrankowska, Warszawa: ARX Regia Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego : [Stowarzyszenie Historyków Sztuki], 1997, s. 110.
62 Ch. Herrmann, dz. cyt.
63 Tamże, s. 55, 89.

skiego przepruto drzwiami). Z trzech głównych typów gotyckich szczytów zaproponowanych przez Hermanna najbliższy realizacji braniewskiej jest typ trójkątnego szczytu, który wykazuje wyraźną wertykalną tendencje, bez poziomych elementów[64]. Popularny był od połowy XIV wieku aż do bardzo późnych realizacji z początku XVI wieku[65].

9. Kazanice, kościół Świętego Jakuba, wieża, początek XIV wieku, stan z 2016 roku. Źródło: www.fotopolska.eu [odczyt 18 listopada 2020].

10. Marynowy, kościół Świętej Anny z XVI wieku, elewacja wschodnia, stan z 2016 roku. Sławomir Milejski, fot. za: www.commons.wikimedia.org [odczyt 18 listopada 2020].

Szczyty gotyckich świątyń z terenów dawnego władztwa zakonnego w Prusach[66], które wykazują pewne analogie do szczytu braniewskiego, można podzielić na trzy grupy. Pierwszą wersje obrazują między innymi: wschodni szczyt kościoła w Iławie z połowy XIV wieku, szczyt wieży kościoła w Kazanicach (początek XV wieku), szczyt wieży kościoła w Długoborze (pierwsza połowa XV wieku) oraz zwieńczenie prezbiterium kościoła Świętej Anny w Marynowach z końca XV wieku[67]. Wykazują one podobieństwo w trójkątnym kształcie pola, czterech symetrycznie rozłożonych ostrołukowych blendach oraz lizenach. Drugą grupę stanowi zespół świątyń o szczytach bardzo podobnych do pierwszego, tylko ze zwiększoną liczbą blend, tworzą je: wschodni szczyt kościoła Świętego Marcina w Tolkowcu z przełomu XV i XVI wieku[68] oraz szczyt kościoła pod wezwaniem Świętego Jana Chrzciciela w Ornecie (pierwsza połowa XV wieku[69]). Kolejny zespół świątyń reprezentują redukcyjne realizacje w: kościele pod wezwaniem Świętej Barbary w Pasymiu z końca XV wieku oraz dwa późniejsze

64 Ch. Herrmann klasyfikuje ten typ pod nazwą DG 3; zob. tenże, dz. cyt., s. 91.
65 Tamże, s. 91–93.
66 M. Arszyński, M. Kutzner, m. cyt., Ch. Herrmann, m. cyt.
67 Ch. Herrmann, dz. cyt., s. 386–388, 506, 547, 581.
68 M. Arszyński, M. Kutzner, dz. cyt., s. 187.
69 Ch. Herrmann, dz. cyt., s. 790.

11. Tolkowiec, kościół Świętego Marcina z XV/XVI wieku, fasada wschodnia, stan z 1999 roku. Fot. za: Christofer Herrmann, „Mittelalterliche Architektur im Preussenland", Petersberg: Michael Imhof Verlag; Olsztyn: Artes, 2007.

12. Orneta, kościół Świętego Jana Chrzciciela z pierwszej połowy XV wieku, szczyt zachodni, stan w 2016 roku. Fot. Żaneta Wlizło.

13. Pasym, kościół (pierwotnie pod wezwaniem Świętej Barbary) z końca XV wieku, stan w 2013 roku. Fot. Joanna Jakutowicz, za: www.zabytek.pl [odczyt 18 listopada 2020].

przykłady – kościół Świętej Barbary w Nawiadach z przełomu XV i XVI wieku oraz kościół pod wezwaniem Świętego Michała Archanioła w Purdzie Wielkiej z początku XVI wieku[70].

Pojawiająca się w literaturze kwestia długiego trwania gotyku[71] (który na Warmii panował do drugiej połowy XVI wieku[72]) czy postgotyku[73] (który trwał na dawnych ziemiach zakonnych od XVI do początku XVIII wieku) jest zbieżna z możliwością powstania fasady kościoła Świętej Trójcy w Braniewie także w trakcie akcji budowlanej w drugiej połowie XVI wieku[74]. Długie trwanie gotyku wyrażało się zarówno w korzystaniu tylko z pewnych z motywów go-

70 Tamże, s. 340, 467, 639.e

71 T. Chrzanowski, *Neogotyk około roku 1600 – próba interpretacji*, [w:] *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej przy współpracy Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie: Lublin, listopad 1972*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1974, s. 75–113.

72 Ch. Herrmann, A. Rzempołuch, dz. cyt., s. 59.

73 Ch. Herrmann, *Die „Nachgotik" in der Sakralarchitektur des Preußenlands vom 16. bis zum frühen 18. Jahrhundert*, [w:] *Kirche und Welt in der frühen Neuzeit im Preussenland*, red. B. Jähnig, Marburg: Elwert, 2007, [online],https://www.academia.edu/35035033/Christofer_Herrmann_Die_Nachgotik_in_der_Sakralarchitektur_des_Preu%C3%9Fenlands_vom_16_bis_zum_fr%C3%BChen_18_Jahrhundert_2007_ [dostęp: 16 października 2020].

74 A. Boetticher, m. cyt.

tyckich w wydaniu późniejszym, jak i we wznoszeniu świątyń, które w całości wykazują gotycki charakter, a jedynie ich poszczególne elementy zdradzają późniejszy czas powstania[75]. Z jednej strony forma fasady braniewskiej zdaje się stanowić późną kompilację różnych motywów typowych dla epoki gotyku. Z drugiej strony, według Herrmanna typowe formy szczytów z XVI i XVII wieku są znacznie prostsze w formie niż te późnogotyckie. Zrezygnowano wówczas, w większości, z konstrukcji i podziałów pionowych z wykorzystaniem lizen oraz łuków ostrych[76], które są głównym motywem fasady w Braniewie. Można więc przypuszczać, że fasada powstała na przełomie XV i XVI wieku, a następnie starano się utrzymać jej ogólną strukturę podczas licznych remontów. Ze względu na trwałość form gotyckich na Warmii niewykluczone jest jednak datowanie bryły budynku na późniejszy wiek XVI.

Kościół braniewski po drugiej wojnie światowej

Druga wojna światowa pogrzebała Braniewo pod gruzami. Po wojnie na terenie miasta istniała tylko jedna parafia – pod wezwaniem Świętej Katarzyny. Historyczna fara staromiejska pozostawała w ruinie. Na kościół parafialny przeznaczono dawną świątynię ewangelicką, niewymagającą wielu napraw[77], a kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy znów stał się filią parafii Świętej Katarzyny[78]. Odrestaurowaniem kościoła zajął się ojciec Caspar, a następnie proboszcz Czesław Matusiewicz[79]. W okresie powojennym urządzono w nim kuchnię „Caritas", co spowodowało późniejsze wyniszczenie świątyni. Obiekt wpisano do rejestru zabytków 14 grudnia 1957 roku[80]. Prawdopodobnie od czasu reaktywowania świątyni w 1982 roku przez wiele lat służyła ona jako kaplica pogrzebowa[81]. Po erygowaniu parafii greckokatolickiej 15 lutego 1992 roku[82] została przeznaczona na świątynię parafialną i funkcjonuje jako obecna cerkiew pod wezwaniem Świętej Trójcy.

Podsumowanie

Problem dziejów i architektury kościoła pod wezwaniem Świętej Trójcy w Braniewie okazał się niezwykle złożony. Przedmiotem opracowania jest murowana świątynia, z gotyckiej cegły, która mimo ogólnego późnogotyckiego wyrazu

75 Tamże.
76 Ch. Herrrmann, *Die „Nachgotik"*…, s. 220.
77 Tamże.
78 M. Arszyński, M. Kutzner, dz. cyt., s. 18.
79 S. Achremczyk, A. Szorc, m. cyt.
80 Urząd Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu, Jonakowski M., Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa Kościoła Parafialnego pw. Św. Trójcy w Braniewie, Olsztyn 1957.
81 Należąc do parafii pw. św. Antoniego – M. Arszyński, M. Kutzner, dz. cyt., m. cyt.; AAWO, Archiwum Parafii św. Trójcy, Wizytacja z 03.06.1983 r.; AAWO, Archiwum Parafii św. Trójcy, Dekret Kurii Biskupiej Diecezji Warmińskiej z 25.10.1982 r.
82 *Parafia greckokatolicka pw. Świętej Trójcy w Braniewie*, [w:] *Encyklopedia Warmii i Mazur* [online], http://encyklopedia.warmia.mazury.pl/index.php/Parafia_greckokatolicka_pw._%C5%9Awi%C4%99tej_Tr%C3%B3jcy_w_Braniewie [dostęp: 1 czerwca 2017].

wykazuje pewne rozbieżności, mogące sugerować kilka faz budowy. Źródła jedynie częściowo pozwalają przybliżyć czas, z jakiego pochodzi wielokrotnie przebudowywana bryła kościoła oraz poszczególne jej części. Z pewnością świątynia istniała w źródłach od 1437 roku, a zmiany bryły trwały do drugiej połowy XVII wieku.

Fasada, a szczególnie jej szczyt, wykazuje późnogotycką formę, w której znane na terenach Warmii motywy są zespolone w indywidualny sposób. Choć datowanie fasady nadal pozostaje kwestią otwartą, materiał porównawczy[83] każe skłaniać się ku hipotezie zachowania formy szczytu z końca XV lub początku XVI wieku. Z kolei obecność tynków XVI-wiecznych w prezbiterium zdaje się przesuwać datowanie na XVI wiek. Natomiast z pewnością w drugiej połowie XVII wieku dobudowano zakrystię i kruchtę. Forma i dekoracje kaplicy pod wezwaniem Świętej Trójcy mają swoje źródło w późnym średniowieczu, a w jej dziejach istniały liczne fazy przekształceń i remontów. Wskazują na to między innymi różne formy gzymsu podokapowego elewacji południowej, zaburzony wątek cegieł elewacji bocznych tuż przy łączeniu z fasadą, szwy pionowe w murze południowej elewacji oraz odchylenie muru części prezbiterialnej do wnętrza, widoczne od południa[84].

Powyższe opracowanie stanowi przedstawienie problemu badawczego i przyczynek do dalszej analizy obiektu. Zalecałoby się wykonanie dalszych dokładnych badań, przede wszystkim stylistyczno-porównawczych, stratygraficznych, a także architektonicznych, w tym struktury murów i więźby dachowej.

Żaneta Wlizło

Żaneta Wlizło, *historyk sztuki, asystent w Dziale Sztuki i Rzemiosła Artystycznego Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Ukończyła studia magisterskie w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego. Dotychczasowe zainteresowania badawcze: architektura gotycka i marginalna rzeźba architektoniczna.*

83 Wschodni szczyt kościoła w Tolkowcu z przełomu XV i XVI w., kościoła św. Anny w Marynowach z k. XV w.
84 Obserwacje muru od strony północnej utrudnia dobudowana w XVII w. kruchta.